

Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Muhammet YURTSEVEN

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Assistant Prof, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science
Isparta, Türkiye

 yurtsevenmuhammed@gmail.com orcid.org/0000-0003-2604-440X

Yazar
Author

Yurtseven, Muhammet. "Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 217-241.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1307553>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 31.05.2023
Accepted / Kabul Tarihi: 22.06.2023

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Şer'i Bilginin Epistemik Değeri Açısından Din ve İktisat İlişkisi

Bu çalışma, din ve iktisat ilişkisini merkeze alarak fikhî bilginin epistemik değerini, iktisat ile ilişki biçimini ve bu konudaki tartışmaların muhtevasını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın amaçları arasında, fikhî bilginin İslâm iktisadi araştırmalarındaki rolü ve önemi, şer'i bilginin iktisadi kararlar ve uygulamalar üzerindeki etkisi ile din ve iktisat ilişkisindeki algılanma biçimi de yer almaktadır. Ayrıca, şer'i bilginin algılanması ve uygulanması konusunda İslâm iktisadi araştırmalarının genel görünümü ortaya konacak ve İslâm iktisadının temel prensipleriyle uyumlu bir iktisadi modelin oluşturulması için fikhın etkisinin artırılmasının gerekliliğine dikkat çekilecektir. Çalışmanın kapsamı, İslâm geleneğinden neşet eden fikhî birikiminin, din ve iktisat ilişkisi bağlamında sağladığı bilgi değerinin araştırılması ve literatürdeki farklı yaklaşımları inceleyerek şer'i bilginin iktisadi kararlardaki rolüne dair genel çerçevenin sunulmasıdır. Bu çalışma literatür taraması yöntemiyle yapılan bir araştırma olup din ve iktisat ilişkisini şer'i bilginin olgusal değeriyle ele almakta ve fikhın iktisat içerisindeki konumunu değerlendirmektedir.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, İktisat, Şer'i Bilgi, Din, Epistemoloji

218

Tevilat 4/1 (2023)

The Relationship Between Religion and Economics in the Context of the Epistemic Value of Shari'a Knowledge

This study, which focuses on the relationship between religion and economics in the context of the epistemic value of Islamic jurisprudence (shariah knowledge), aims to investigate the epistemic value of jurisprudential knowledge, the nature of its relationship with economics, and the content of debates on this topic. Among the goals of the study are to examine the role and importance of shariah knowledge in Islamic economic research, its impact on economic decisions and practices, and the perception of the relationship between religion and economics. In addition, the study will present an overview of the general approach to the perception and application of jurisprudential knowledge (fiqh) in Islamic economic research, and will highlight the necessity of increasing the influence of jurisprudence (fiqh) to create an economic model that is compatible with the fundamental principles of Islamic economics. The scope of the study is to investigate the epistemic value of shariah knowledge inherited from the Islamic tradition in the context of the relationship between religion and economics, and to contribute to future research by examining different approaches in detail. This study is a literature review conducted through the method of examining the factual value of jurisprudential knowledge (fiqh) in the relationship between religion and economics, and position within economics.

Abstract

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Economy, Shari'a Knowledge, Religion, Epistemology.

Giriş

Herhangi bir olgunun başka bir olgu ile ilişkisini incelemek ve bu olguların kendi dinamiklerinden hareketle kesişen yönlerini görmek, konuya farklı perspektiflerle yaklaşılmasını ve sürekli karşılaştırmalar yaparak aralarındaki ilişkinin ele alınmasını gerekli kılmaktadır.¹ Akademik araştırmalarda da bir olgunun başka bir olgu ile ilişkisini incelemek birçok gereksinimi zorunlu kıldığı için bu ilişkiyi açıklamanın ve karşılaştırmalar yaparak farklı bakış açılarıyla analizlerde bulunmanın mündemiç zorlukları vardır.² Bu olgulara dayalı analizlerin başta hukuk olmak üzere ekonomi, tarih ve psikoloji gibi sosyal bilimlerin kendi yöntemleriyle ele alınmak zorunda olması ve bu alanların hem epistemik hem de ontolojik yönlerinin bulunması ayrı bir zorluk alanını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca ele alınan olguların inanca ilişkin yönlerinin bulunmasından hareketle konunun felsefi zeminde tartışılmak zorunda olması ve özellikle de bilgi felsefesi açısından değerlendirilmesi çok yönlü bir bakış açısını da beraberinde gerektirmektedir.³

Modern dönemle birlikte⁴ bilginin “bilimsel bilgi” statüsüne indirgenmesi ve aydınlanma felsefesinin bilginin kaynakları

¹ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev. Özcan Doğan (Pozitif Yayınları, 2014), 31-43.

² Karşılaştırmalı analiz yöntemlerinde karşılaşılan güçlükler ve bu güçlüklerin aşılmasına dair açıklamalar için bk.: W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*, ed. Ertan Akkaş, çev. Özlem Akkaya (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022), 1/589-603.

³ Olgusal karşılaştırmaların dini düşünce içerisinde analiz edilmesine dair çalışmaların öncüsü olan Emile Durkheim'in (1917) bu konudaki genel yaklaşımlarını görmek ve din ile diğer olguların yönetsel açıdan incelenmesiyle ilgili yaklaşımlar için bk: İbrahim Yenen, “Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2015), 426-441; İhtar Gözaydın - Nazlı Ökten Gülsoy, “Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/21 (2011), 1-15; Monivas Jesus Romeros, “Science and Religion in The Sociology of Emile Durkheim”, *European Journal Of Science and Theology* 3/1 (2007), 17-30; Ali Osman Kurt, “Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (20 Kasım 2018), 1-7.

⁴ “Modern dönem” ifadesinden kasıt “bilimsel devrim” olarak adlandırılan 18. yy. ve sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte 19. yy.'ı da içerisine alan dönemi çevrelemektedir. Nicolaus Kopernik (1543) ile başlayan ve 1830'lu yıllarda Auguste Comte (1857) ile zirveye ulaşan bu dönem, aynı zamanda bilimsel bilginin tekâmül sürecini de ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.:

arasından metafizik alanı diskalifiye ederek yerine deney, gözlem ve akıl yürütmeleri ikame etmesi “yöntemsel” tahakkümün doğmasına neden olmuştur.⁵ Bilginin öznenin amaçlı olarak yönelim gösterdiği alanda doğan bir olgu olarak tanımlanması da yine öznel olarak bilgiyi, her türlü amaca hizmet eder bir forma sürüklemiştir.⁶ Bilgi artık hakikatin peşinde olmak yerine “evrensel bilgi” adı altında amaçlara hizmet eden bir güce dönüştürülmüştür.⁷ Ayrıca aydınlanmacı zihniyetin oluşturduğu epistemik cemaat⁸ ile de sürekli desteklenen bu yaklaşım, günümüzde bilimin ve bilimsele dair her şeyin temel belirleyicisi konumuna gelmiştir.⁹ Bilimsel yöntemlerle test edilip edilememesi açısından bilginin değeri üzerine yapılan tartışmalar dikkate alındığında inanca taalluk eden bilginin bilimsel yöntemlerle test edilmesi elbette muhaldir. Ancak bilimsel yöntemlerin, bilginin değerini belirleyen temel bir ölçüt olarak kabul edilmesi bilgi felsefesinin kendi dinamikleri ve ontolojik gerçeklikten hareketle mâkul gözükmemektedir.

- Ronan Colin A., *Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi)*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergün (Ankara: Tübitak Yayınları, 2005).
- ⁵ Adnan Aslan, “Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesindeki Yansımaları”, *İslâm ve Modernleşme* (Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul: İSAM / İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 56.
- ⁶ Modern dönemle birlikte ortaya çıkan bilgi ve bilim paradigmasına dair yapılan tanımları görmek ve bilginin dönemsel tasniflere konu olan geçişlerini incelemek için bk.: Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), “Bilgi”.
- ⁷ Bilim, “evrensel bir disiplindir” yaklaşımı yine “evrensel ölçekte geçerli olan kurallar ve prensipler üzerine” inşa edilerek belirlenmiştir. Bu yaklaşım, aynı zamanda bilimin temel amacını da şekillendirerek “doğayı ve evrende meydana gelen olayları anlamak, açıklamak ve öngörmek” olarak sınırlandırılmıştır. Bu da bilimin, herhangi bir coğrafi, kültürel, ahlaki ya da dini olgularla açıklanmasını bilimsel paradigma içerisinde imkânsız kılmıştır. Bilimin evrenselliği üzerine yapılan değerlendirmeleri ve buna yöneltilen eleştirileri görmek için bk.: Erhard Oeser, “Bilimsel Evrenselcilik”, çev. Nejat Bozkurt, *Felsefe Arkivi* 25 (2013), 64-65.
- ⁸ Modern düşüncenin şekillendirdiği kavramlardan birisi de cemaat kavramıdır. Modernleşme sürecinin beraberinde getirdiği değişimle “cemaatten cemiyete” doğru yönelen toplumsal yapı, bilimsel paradigma için de geçerlidir. Bilgi ve bilimin bu cemaat eliyle kontrol edilmesi de Batı’nın epistemi üzerine kurduğu sosyal yapılar sayesinde olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk.: Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2018), XIX.
- ⁹ Durmuş Hocaoglu, “Bilgi’den Kudret’e, Kudret’ten Tahakküm’e”, *Türkiye Günlüğü* 88 (2007), 112-128.

Bilgi anlayışında meydana gelen bu değişimin sonucunda bilginin kaynağının rasyonel gerekçelere dayandırılarak (akıl, deney, gözlem) ölçüt haline gelmesi günümüzde birçok disiplinin bu yöntemlerin dışında başka bir olgu ile ele alınmasını imkânsız hale getirmiştir. Özellikle dinin ya da dinî tecrübeden elde edilen bilginin herhangi bir disiplinin kaynağı olması ya da o disiplinin temel aksiyomlarını belirlemesi önce tartışılmış ardından da adeta rafa kaldırılmıştır. İktisadi düşünce de bu yaklaşımdan nasibini almış ve bilimsel yöntemlerin dışında herhangi bir kaynaktan beslenmesi ya da din temelli motivasyonlardan esinlenerek şekillendirilmesinin önüne geçilmiştir. Bunun sonucunda da iktisadi düşünce içerisinde hâkim paradigma haline gelen pozitivist iktisat bilimi, din temelli yaklaşımları oldukça sınırlandırmış ve kendi epistemolojisi içerisinde kabul etmeyen bir yöne evrilmiştir.¹⁰

Bilgi, fıkıh, din ve iktisat olgularının birbirleriyle olan epistemik ilişkisini ele alan bu çalışma “din ve iktisat” konusunu multidisipliner bir yaklaşımla ele almıştır. Ayrıca fıkıhın amacı, kapsamı ve mahiyetinin yönlemsel açısından incelenmesini ifade eden şer'i bilgi (usûl-ü fıkıh) epistemik değer açısından iktisat ile ilişkilendirilerek ele alınmış ve bilimsel metot (akıl, deney ve gözlem) dışında bilginin elde edilmesinin imkânı şer'i bilgi çerçevesinde tartışılmıştır.¹¹

¹⁰ Muhammet Yurtseven- Haluk Songur, “İktisadi Düşünce Tarihinde Yöntem & İslâm İktisat Tarihinde Dönemlendirme Sorunu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (30 Nisan 2021), 291-323.

¹¹ Çalışmada kullanılan “şer'i bilgi” tamlaması İslâm geleneğinde düşünme eyleminin tamamına matuf olmakla birlikte özellikle de “Müslümanca düşünme” biçimini ifade etmektedir. Bu bağlamda mezkûr tamlama genel anlamda Müslümanca düşünmenin varoluşsal zeminini ifade etmekte bazen de fıkıh usulü ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Fıkıh usulü ile eş anlamlı olarak kullanılmasının sebebi ise “hükme ulaşmaya olanak sağlayan bilgi” çerçevesinde ele alınmasındandır. Çalışmada kullanılan “şer'i bilgi” tamlaması yeni bir kavram önerisi değildir. İslâm iktisadı araştırmalarına temel kaynaklık eden bilginin şer'i bilgi olması nedeniyle çalışmada bu tamlamayı kullanmak makalenin insicamına daha uygun görülmüştür.

1. Bilimsel Yöntemlerle Test Edilemeyen Bilginin Epistemolojik Değeri

Bilgi, bilginin epistemik değeri, güvenilirliği, gerekçelendirilmesi ve doğrulanabilirliği gibi konular bilgi felsefesinin öteden beri üzerinde durduğu kavramsal zemini ifade etmektedir. Bir inancın ya da bir önermenin bilgiye dönüşmesi ya da bunların “bilgi” ifade etmesi için sahip olması gereken formel unsurların kapsam ve mahiyeti de antik dönemden itibaren tartışılmaktadır. Bilginin epistemik değeri, bilginin; güvenilirliğine, doğruluğuna/doğrulanabilirliğine ve son raddede de yanlışlanabilirliğine bağlı olarak ortaya konan yaklaşımları ifade etmektedir.¹² Bu yönüyle epistemoloji, bilgiyi nasıl edindiğimiz ve bilgiyi neyin güvenilir kıldığıyla ilgilenir. Ayrıca, bilgiyi elde etme yöntemi, bilginin diğer bilgilerle tutarlılığı, kaynağı ve güvenilirliği gibi faktörlerin tamamı bilginin epistemik değerini belirlemede rol oynar.¹³ Nihayetinde amaç, bilinçli kararlar almak ve uygun eylemleri gerçekleştirmek için kullanılacak mümkün olan en güvenilir ve doğru bilgiye ulaşmaktır.¹⁴ Nitekim İslâm ilim geleneği içerisinde bilgi üzerine yapılan tanımlar, maksat, mahiyet ve özellikle de kaynağını belirlemeci bir yaklaşım sergiler.¹⁵

“Bilgi, insanlar tarafından edinilen ve doğrulanabilen bir iddiadır” önermesinden hareketle epistemoloji bilginin doğası, kapsamı ve kaynağı ile ilgilenmekte, epistemik değer ise bu iddianın doğruluğuna odaklanmaktadır.¹⁶ Epistemik değer aynı

¹² Deniz Kurtyılmaz, “Pozitivizmin Doğrulama ve Yanlışlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.

¹³ Uğur Berk Kalelioğlu, “Pozitivizmin Epistemolojik Temeli ve Avrupamerkezci Sosyolojik Bilginin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/2 (30 Kasım 2019), 127-138.

¹⁴ Alan Chalmers, *Bilim Dedikleri: Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, çev. Hüsamettin Arslan (Paradigma Yayınları, 2008), 9-23.

¹⁵ İslâm düşüncesinde bilgi, ilim ve marifet kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmışsa da bilginin ilimden ayrılan en önemli yönü, kaynağının ne olduğu çerçevesinde şekillenmiştir. İslâm düşünce geleneğinde ilme dair yapılan tanımlara bakıldığında; “hakikate mutabık olan kesin sonuç”, “malumu olduğu gibi bilmek”, “eşyanın hakikatini kavramak”, “nefsin bir şeyin kühüne ulaşması”, “tümeller ve tikellere dair esasları açıklayan şey” ilmin metafizik yönüne işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhammed Âbid El-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 483-485.

¹⁶ Cevizci, “Bilgi”, 162-163.

zamanda bilginin ne kadar doğru ve güvenilir olduğuyula ilgilenerek değerine veya kalitesine doğrudan atıfta bulunan bir kavramdır. Ancak bu değer, bilginin nasıl elde edildiği, ne kadar sağlam ve tutarlı olduğu, başka bilgilerle uyumlu olup olmadığı ve diğer faktörlere bağlı olarak değişip değişmediğiyle belirlenmektedir.¹⁷ Bu bağlamda bilginin doğrulanma yöntemi, kaynağı ve güvenilirliği gibi etmenler, epistemik değeri etkileyen unsurlardır. Nitekim bilgi, bilimsel yöntemle elde edilmişse ve başka bilimsel bilgilerle uyumluysa, epistemik değeri daha yüksek kabul edilmekte, yanlış bir kaynaktan veya doğrulanamayan bir yöntemle elde edilmişse, epistemik değeri düşük addedilmektedir.¹⁸

Aydınlanma felsefesinin zihnî arka planında yatan materyalist düşüncenin iz düşümlerine dayalı bu yaklaşım, sadece genel kabulü çevrelemekle kalmamış dahası bilimsel yöntemlerle test edilemeyen bilgi, insanların hayatlarını anlamlı kılmada ve dünya görüşlerini şekillendirmede önemli roller oynamıştır. Çünkü bilimsel bilgi, yalnızca doğal dünya hakkında nesnel gerçekleri (somut) keşfetmeye odaklanmışken, diğer bilgi türleri- örneğin, felsefe, sanat, ahlâk, dinî bilgi- insan yaşamının diğer yönlerini (soyut) anlamlandırmaya ve açıklamaya çalışmıştır.¹⁹

2. Dinî Bilgi ve Epistemik Değer

İnsan hayatını anlamlandıran bilgi türlerinin en başında “dine dayalı olan tecrübi bilgi” yer almaktadır.²⁰ Dinî tecrübi bilgi, farklı dinler, inançlar, ritüeller, kutsal metinler ve doğaüstü kavramların bilgisini yaşanan dünya hayatı ile ilişkilendirir ve metafizik alanla olan ontolojik gerçeklikten beslenir. Epistemik değer ise bir bilginin doğruluğu ve bilgiye erişme yöntemleriyle ilgilenmektedir.

¹⁷ Cüneyt Ozansoy, “Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivizm İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 37-48.

¹⁸ Kasım Küçükbalp, “Modern Epistemolojik Kriz ve Postmodern Epistemoloji”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 85-95.

¹⁹ Tuncay Akgün, “Modern Zihniyetin Epistemik Desakralizasyonu ve İnsanlığın Kurtuluşu İçin İslâm’ın Vahiye Temelli Epistemisinin İhyası (Seyyid Hüseyin Nasr Örneği)”, *İslâm ve Yorum*, ed. Fikret Karaman, 1-3 Cilt (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 247-266.

²⁰ Çalışmada kullanılan “dinî bilgi” kavramı, dine dayalı elde edilen tecrübî bilgiyi ifade etmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında kullanılan bu kavramsal içerik “dinî bilgi” şeklinde kısaltılarak zikredilecektir.

Bu nedenle dinî bilginin epistemik değeri, bu bilginin ne kadar doğru olduğunu ve nasıl elde edildiğini tartışmak anlamına gelmektedir. Epistemik açıdan dinî bilgiyi (inanç) bir bilgi türü olarak çerçeveleme çabaları ya da bilimsel paradigma içerisinde değerlendirme eğilimleri, inancın varsayımsal bilgiden alınıp “algısal” ya da “deneyimsel” bilgi statüsüne çıkarmış ve kesinlik açısından da farklı bir değere konumlandırmıştır.²¹

Dinî bilgi doğruluğu ve geçerliliği bilimsel yöntemler veya mantıksal argümanlarla test edilemeyen bilgi türlerindedir. Bununla birlikte dinî bilgiye ulaşmanın yolu diğer bilgi türlerinden daha farklı ve daha zengindir. Dinî tecrübeler, ilâhî vahiy, keşif, ilham, sezgi, rüya veya geleneksel öğretisi gibi kaynaklar dinî bilgiyi elde etmede kullanılan araçlardır. Bu kaynaklar genellikle dinî bilginin doğruluğunu savunmak veya ispat etmek için kullanılmadığı gibi²² diğerini ikna etmede bir araç mahiyetinde değildir.²³

Dinî bilgi, kişisel inançlara ya da tecrübelerle dayandığından epistemik değer açısından nesnel değil, öznel bir konudur. Bu nedenle dinî bilginin epistemik değeri, bireylerin ve toplumların dinî inançlarını nasıl algıladıkları, anlamlandırdıkları ve kullandıklarına bağlı olarak da değişkendir. Dinî bilgi gibi diğer bilgi türleri de insanların dünya görüşlerini şekillendirmede önemli roller oynamaktadır. Örneğin sanat, insanların dünyayı

²¹ İnancın veya dini tecrübenin epistemik değerini bilimsel paradigma çerçevesinde konumlandırma çabalarının literatür içerisindeki en dikkat çeken örneği John Hick'e ait (1963) "Philosophy of Religion" isimli doktora tezidir. Bu çalışmaya dair dini bilginin/tecrübenin epistemik açıdan incelenmesini görmek için bk.: Yasin Gökhan, "John Hick'e Göre İnanç ve Bilginin Epistemik Statüsü", *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Electronic Journal of Social Sciences* 7 (01 Ocak 2020), 172-194; Fatih Topaloğlu, "John Hick'in Dinî Tecrübe Anlayışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 1/1 (14 Mart 2014), 159-171.

²² Burada kastedilen; bu kaynakların olduğu yerde (vahiy, haber-i sadık veya haber-i rasûl) dini bilgiyi doğrulayıcı ya da mantıksal yöntem açısından ispat veya ikna söz konusu olmamasıdır. Burada hasıl olacak durum teslimiyetten başkası değildir. Çünkü bu kaynaklara inananın ya da ispatın argümanı olacak bir zaviyeden bakmadığımızı ifade etmekte fayda vardır.

²³ Bilimsel paradigmanın yönetsel olarak kabul ettiği bilimsel bilgi dışında kaynağı açısından farklı bilgi türleri ve bunların epistemik değerini görmek için bk.: Yunus Emre Akbay (ed.), *İslâm Düşüncesinde Temel Kavramlar: Vahiy, İlham, Keşf, Sezgi, Firâset ve Rüya* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023).

anlamlandırmaları, duygusal ifadelerini serimlemeleri veya estetik hazlarını geliştirmelerine katkı sunarken felsefe, insanların düşünme becerilerini geliştirmelerine, doğruyu ve yanlış tartışmalarına ve hayatın anlamı hakkında düşüncelerine yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle dinî bilgi de kurallar geliştirerek (fıkıh) iktisadi davranışları yönlendiren ve bunlara dair ahlâkî normlar getiren dinamik bir yapıya sahiptir. Sonuç itibariyle bilimsel yöntemlerle test edilemeyen dinî bilginin değeri test edilen bilimsel bilginin değerinden daha az değildir ve insanların hayatlarını düzenleyip şekillendirmede önemli rollere sahiptir.²⁴

3. Şer'i (Fıkıhî) Bilgi ve Epistemik Değer

Fıkıh ilmi, İslâm düşünce geleneğinde mahiyet ve kapsamı açısından modern anlamda sosyal bilimlerin karşılığı olarak değerlendirilmekte ve gelişimi itibariyle de bünyesinde birçok farklı disiplini barındırmaktadır.²⁵ Klasik fıkıh düşüncesi içerisinde yerleşik hale gelen “kişinin şer'i amelî hükümleri bilmesi” tanımına göre fıkıh hem şer'i hem de amelî bilgiyi bünyesinde barındırmaktadır. Burada fıkıhın “şer'i” olması, bilginin ilâhî iradeye dayanmasını ifade etmektedir ve ilâhî iradeye dayanmayan bir bilginin fıkıhın kapsamına girmesi söz konusu değildir.²⁶ Bu noktada “fıkıh” ile “fıkıhî bilgi” kavramlarının farklı bir muhtevaya sahip olduğunu söylemekte fayda vardır. Fıkıh, bilginin bizatihi kendisi iken (ilim), şer'i bilgi, fıkıhın epistemik değerini ifade eden yöntemsel çerçevesini ortaya koyan bir içeriğe sahiptir. Bu yönüyle epistemik değer açısından fıkıhın kaynağının ilâhî olması ve ilâhî kaynaklı bilgilerin de dinî bilgi türüne dâhil edilmesi epistemik bir

²⁴ Hüsnü Erkan, *Ekonomi Sosyolojisi* (İzmir: Fakülte Kitabevi, 2000), 46.

²⁵ Tahsin Görgün, “Sosyal Bilimler ve İslâm Bilimleri İlişkisi”, (Erişim 12 Mayıs 2023); Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 24-25; Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 16; Gülizar Artuç - Mehmet Salih Kumaş, “İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 112.

²⁶ Konuyla ilgili tanımları ve bu tanımların fıkıh ve hukuk sistematığı içerisinde değerlendirilmesini görmek için bk.: Talip Türcan, “Fıkıh ve Hukuk -İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 24 (2012), 19-25.

gerekliliktedir. Ayrıca şer'i bilginin aklî istidlâl²⁷ elde edilen yönünün bulunması, ilâhî olmasının yanında onun beşerî boyutunu ortaya çıkarmakta ve bu özelliği ile de fikhî diğer hukuk türlerinden yöntemsel olarak ayırtmaktadır.²⁸

Bilimsel paradigmanın kabul ettiği epistemik değer anlayışıyla, -bilginin doğruluğu ve geçerliliğini sadece kendi yöntemleri olan akıl yürütme, deney ve gözleme dayandırmasından ötürü- fikhin doğruluğu ve geçerliliği üzerine bir yaklaşım sergilenmesi elbette düşünülemez. Ancak fıkıh ilminin bilgiyi doğru yorumlama/anlama sürecinde kendisine has olan yöntemi (usûl-ü fikh) oldukça gelişmiş bir şekilde kullanması, bilgi kaynaklarını yorumlaması ve doğrulaması "epistemik değer" ifade etmekte ve bu yönüyle de epistemolojiye konu olmaktadır. Bu bağlamda şer'i bilginin epistemik değerini ortaya koyan iki temel alan vardır: Vahiy ve akıl.

İslâm düşünce geleneğinde "vahiy-akıl" ilişkisi, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm entelektüel birikiminin üzerinde yoğun bir şekilde durduğu alan olmuştur. Bu ilişki, aklın vahyi veya vahyin akli öncelemeinden daha ziyade vahiy-akıl dengesi üzerine kurulmuştur.²⁹ Bunun sonucu olarak da akla veya vahye olan düşünsel mesafe fikhî ve kelâmî ekollerin doğmasına ve mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁰ Bu ilişkinin boyutlarına bağlı olarak İslâm toplumunda üretilen bilginin salt aklî yöntemlerle veya sadece habere dayanarak duyularla elde edilmesi söz konusu değildir. Bu bilginin üretiminde ilâhî boyut

²⁷ İstidlâl, şer'i ilimler bağlamında değerlendirildiğinde bir ya da birden fazla önermeden hareketle bir başka önermeye ulaşma anlamındadır. Mantık ilminde ise doğrudan akıl yürütme manasında kullanılan bir kavramdır. Şer'i bilgi açısından istidlâl'in epistemik değerini ayrıntılarıyla incelemek için bk.: Kadir Demiroğlu, "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri", *Edebali İslâmiyat Dergisi* I/1 (2017), 91-109.

²⁸ Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²⁹ İslâm düşünce geleneğinde akıl-vahiy ilişkisini dönemler açısından ele alınmış ve bu konuda İslâm medeniyetinin bilgi birikimi düşünce geleneğine oldukça özgün bir katkı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: Ömer Mahir Alper, *İslâm Felsefesinde Akıl- Vahiy Felsefe-Din İlişkisi* (Kitabevi, 2008), 1-16.

³⁰ Mehmet Kubat, "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu The Position in the face of the Revelation of the Mind in Islamic Thought", *Milel ve Nihal* 8/1 (01 Mart 2011), 71-118.

başta olmak üzere beşerî bir çaba ve toplumsal bir katkı söz konusudur. Bu yönüyle ortaya çıkan bu birikimden sadece birisi olan şer'i bilginin, bilimsel paradigma çerçevesinde yöntemsel olarak ele alınması oldukça yüzeysel kalacak ve bu bilginin mahiyetini açıklama konusunda yetersiz duruma düşecektir. Bu açıdan İslâm düşüncesinden neşet eden bilgi birikimi, kendisinde mündemiç olan birçok muhtevayı kaybedeceğinden modern paradigma ile değerlendirilmesi sağlıklı görünmemektedir.

4. Şer'i (Fıkhî) Bilgi ve İktisat İlişkisi

Şer'i (fıkhî) bilgi, İslâm dinînin temel kaynaklarına dayanarak belirli bir usul çerçevesinde hukuki hükümlerin tespit edilmesi ve bu hükümlerin yorumlanma süreçlerini inceleyen yaklaşımların bütünüdür. "Şer'i amelî hükümleri bilmek" veya "şer'i amelî hükümlerin tamamı" şeklinde ifade edilen fıkıh, bilgi değeri ve bilgi türleri bakımından -yöntemsel olarak- "şer'i ilimler" çerçevesinde değerlendirilmektedir.³¹ Bu bağlamda şer'i bilgi, İslâm toplumuna has olup dinî otoriteye dayanması (ilâhî) ve aklî istidlallerle elde edilmesi (beşerî) nedeniyle hem kaynak hem de bilgi üretimi açısından iki yönlü özelliğe sahiptir. Ayrıca aksiyomatik açıdan İslâm'ın temel metinleri olan Kur'an, sünnet, icma' (kolektif şuur) ve kıyas yöntemlerini kendisine metodolojik açıdan kaynak olarak belirlemiştir.

İslâm toplumunda hukuki meseleleri ele almak, hukuki hükümleri belirlemek, dinî (ibâdât), sosyal ve kültürel yaşamın çeşitli alanlarında bu normların nasıl uygulanacağını anlamak/anlatmak fıkıh ilminin amaçlarındandır. Bu yönüyle fıkıh, hukuki normların doğru bir şekilde tespit edilmesi ve yorumlanması için sistemli bir yaklaşım sunmakta ve İslâm toplumunda yaşayan bireylerin günlük hayatta karşılaştıkları sorunlara dinî-aklî temellere dayanan çözümler sunmayı gaye edinmektedir. Bu, fıkhın tanımında yer alan "amelî" kavramının,

³¹ Anlam ve tasnif itibarıyla ikili bir şekilde ele alınan şer'i ilimler "değer üreten" ve "yardımcı ilimler" başlığıyla da bir alt tasnife tabii tutularak ele alınmaktadır. Bu bağlamda ele alınan şer'i ilimlerin genel yapısını görmek için bk.: Hacı Yunus Apaydın, "Şer'î İlim: Müslümanca Varoluşun Meşru Zemini", *İslâm Düşünce Atlası (İDA)*, ed. H. İbrahim Üçer (Konya: Konya BB Kültür Yayınları, 2017), 360-366.

düzenleme alanının sınırlarını tayin etmesiyle ilgili bir zorunluluktur.³²

Fıkıh ilmi İslâm dinînin temel aksiyomlarından hükümleri elde etme süreci, hukuki metinlerin doğru anlaşılması, kaynak metinlerin dilbilimsel analizi, hükümlerde tarihî bağlamın dikkate alınması gibi birçok metodolojik yaklaşımı içerir. Ayrıca, fıkıh İslâm toplumunun tarihsel ve sosyal koşullarını da dikkate alarak İslâm'ın evrensel hukuki ilkelerini uygulamanın imkânını ve bunun pratik yollarını araştırır. Fıkıh ilmi, şâri'in vaz'ettiği ve fakihlerin çabalarıyla (içtihat) üretilen bir bilgidir ve sürekli dinamik bir yapıya sahiptir. Fakihler İslâm'ın temel metinlerini ve bunlardan elde edilen hukuki ilkeleri derinlemesine kavramış (tefakkuh) kişiler olarak İslâm toplumunda gerekli olan hukuki kararları (fetva) vermek³³, hukuki anlaşmazlıkları çözmek (kazâ) ve toplumun dinî normlara uyumunu tesis etmek için aktif bir rol üstlenmektedirler.³⁴

İslâm dininin temel aksiyomlarından elde edilen ve hukuki normların belirlenmesi için kullanılan fıkıh usulü, şer'i bilginin epistemik temelini oluşturur. Bu yöntemler şer'i bilginin doğru yorumlanması ve anlamlandırılmasında oldukça kritik bir rol oynamaktadır. Bu da fıkıhın hem epistemik değeri hem de bilginin doğru ve geçerli olması için -gereken kriterleri karşılaması açısından- önemlidir. Bu kriterler arasında bilginin kaynağı, doğru yorumlama yöntemleri ve çıkarılan hukuki normların tutarlılığı gibi unsurlar yer alır. Bu yönüyle fıkıh, sahip olduğu metodoloji gereği bahsedilen bu kriterleri karşılayan bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmekte ve İslâm iktisadı ya da günümüz iktisat bilimi³⁵ açısından kaynak olma durumundadır.³⁶

³² Türcan, "Fıkıh ve Hukuk -İslâm Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-", 20.

³³ Burada fetva ile kastedilen hukuki karara konu olabilecek unsurlara sahip fakih görüşüdür ve ilzâmı gerekli olan kararlardır. Tavsiye niteliğinde olan fetva kastedilmemektedir.

³⁴ Ahmet Yaman, *Fetva Usulü ve Âdâbı* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2017), 3-14; Karaman, "Fıkıh".

³⁵ Sabri Orman, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.

³⁶ Artuç- Kumaş, "İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri" 111-112.

İktisat bilimi, iktisadi/ekonomik olayları açıklayan ve bu süreçleri inceleyen sosyal bir bilimdir. İlimler tasnifi içerisinde klasik dönemde felsefe ve siyaset içerisinde ele alınmış, modern dönemle birlikte müstakil bir disiplin haline gelmiş ve diğer bilim dalları gibi hâkim bilimsel paradigma çerçevesinde yapılandırılmıştır. İslâm geleneği içerisinde iktisat bilimi tüm yönleriyle doğrudan ele alınmamıştır. İktisadın teorik yönü daha çok İslâm felsefesinin ahlâk bahisleri içerisinde, pratik yönü ise doğrudan fıkıh ilmiyle ele alınmıştır. Bu yönüyle iktisat, İslâm geleneğinde hem pratik hem de teorik açıdan sürekli dinamik bir yapıyla günümüze taşınmıştır. Buradan hareketle İslâm ahlâkçılarının iktisadi öğretileri toplumsal ve bireysel erdemlerle ele alması, fakihlerin Müslümanların iktisadi sorunlarına yönelik dinamik çözümler sunması gibi günümüz iktisatçıları da -toplumsal misyonu gereği- topluma karşı bilgi üretmede -sorumlulukları açısından- müşterek bir paydaya sahiptir.

İktisat biliminin epistemolojik değeri, iktisat teorilerinin ne kadar doğru ve güvenilir olduğuyula ilgilidir ve iktisat teorilerinin gerçek dünyada yaşanan iktisadi olayları anlama, açıklama ve tahmin etme becerisine dayanmaktadır. Her ne kadar iktisadın bilim olup olmadığına dair tartışmalar olsa da modern yaklaşımlarla bezenmiş günümüz iktisat teorileri, genellikle matematiksel modeller kullanarak ekonomik davranışları ve kararları analiz edip açıklama eğilimindedir.³⁷ Bu analizlerin/modellerin doğruluğu ve güvenilirliği ise iktisadi olayların gerçek dünyada ne denli anlaşıldığına ve nasıl açıklandığına/tahmin edildiğine bağlıdır. İktisat biliminde, epistemik değeri etkileyen diğer faktörler arasında veri toplama yöntemleri, verilerin kalitesi ve kullanılan analiz yöntemleri gibi konular yer almaktadır. Görüldüğü gibi günümüzde son derece rasyonel bir bilim haline getirilen iktisat disiplini, aydınlanmacı

³⁷ İktisadın doğa bilimlerine öykünerek bilimsel paradigma içerisinde kendisini konumlandırma sorunu birçok iktisatçı tarafından eleştirilmişse de pozitivist iktisat anlayışı bu tutumdan vazgeçmeyerek eğitim müfredatında, ders kitaplarında ve bilimsel yayın anlayışında matematiği bir araç olarak kullanmaktadır. Bu tutuma karşı yapılan genel eleştirileri görmek için bk.: Ömer Demir, "Normatif-Pozitif Ayrımının Sosyal İşlevi ve Pozitif İktisat", *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi* X/1 (1992), 97-108.

bilimsel paradigmanın kontrolünde gelişmiş, varsayımlar üzerinden tanımlanmış ve iktisadi unsurlar (insan, emek, sermaye) değer, inanç, ahlâk ve kültür gibi birçok olgudan arındırılmaya çalışılmıştır.³⁸

Fıkıh ve iktisat birbirinden ayrı düşünülemeyen iki ayrı olgusal zemini ifade etmektedir. Çünkü fıkıh bir yönüyle İslâm dininin inanca matuf hukuki ve ahlâkî ilkelerini ihtiva ederken bir yandan da iktisadi konularla ilgili hükümleri ve bu yöndeki sorunlara dair çözümleri barındırır. Fıkıh, iktisadi ilişkilerde adaletin tesisi, hakkın temini, malın korunması, zekât, sadaka, ribâdan kaçınma ve sosyal sorumluluklar gibi birçok hukuki ve ahlâkî normu içerir ki bu anlamda kapitalizm ve sosyalizm gibi diğer iktisadi sistemlerden farklı bir yaklaşıma sahiptir. Zira İslâm düşüncesinde mal kazanma ve mülk edinme hakkı ve buna dair hükümler geniş bir çerçevede ele alınmış ve bunun sonucunda elde edilen iktisadi kazanımların (kesb) Allah'ın lütfettiği bir rızık ve yine onun insana verdiği bir emanet olarak kabul edilmesi prensibi benimsenmiştir. Bu yönüyle iktisadi davranışların sadece dünya hayatını değil ötesini (ahiret) hesap eden bir yönü vardır ve bunu da fıkıh düzenlemektedir. Fıkıh, iktisadi düzlemde kazanç elde edilmesini (üretim), adil bir şekilde bu kazancın toplumsal paydaşlar arasında dağıtılmasını (tevzi) ve bu kazançların da ihtiyaçlar hiyerarşisine göre dengeli bir şekilde kullanılmasını (tüketim) doğrudan vurgular. Bu açıdan fıkıh, gelir elde etme ve tüketim anlayışında alt ilkelerden daha çok adalet, ihsan, teâvün gibi genel ilkeleri benimsemektedir. Bu genel ilkelerden hareketle iktisadi olay ve olguları değerlendirerek serbest piyasa ekonomisi veya diğer piyasa modelleri yerine, adil bir ekonomik sistemi önermektedir.³⁹

Fıkıh ve modern iktisat ilişkisini epistemik açıdan değerlendirmenin birçok zorluğu vardır. Her şeyden önce modern gelişmelerin yaşanmaya başlandığı 16. yy. hem zihinsel algıların

³⁸ Mehmet Bulut, "Ahlâk ve İktisat", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (01 Aralık 2015), 105-123.

³⁹ İktisat ve fıkıh ilişkisini tüm yönleriyle görmek için bk.: Enver Osman Kaan, *İktisadın Fıkıhtaki Yeri ve Yapısı* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 21-174.

hem de sosyal ve kültürel yaşamın neredeyse tamamen değişmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Aynı zamanda bu değişim bilim ve bilgi anlayışı üzerinde de çok köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimlerin en önemlisi, dinî düşüncenin bilimsel anlayış içerisindeki konumunun sürekli sorgulanması ve bunun neticesinde de tenkitlerle başlayan dinî bilgiyi saf dışı bırakma çabalarıdır.

Bu değişim ve bilgi anlayışındaki bu köklü dönüşüm, anın ve sonrasının önceki ile irtibatını koparmıştır. Modern gelişmeler veya ortaya çıkan yeni anlayışlar, kadim bilgilerle değerlendirilemez hâle gelmiş ve önceye yapılan (geleneğe) referanslar değersizleştirilmiştir. Günümüz iktisadi anlayışı bu çerçeveden değerlendirildiğine dinî düşünceye dayalı yaklaşımlar kabul görmemekte ve dinî bilgi modern iktisat için bir bilgi kaynağı olma durumunu ifade etmemektedir. Özellikle hayatın birçok alanını düzenleyen ve kurucu aksiyomlara dayanarak İslâm dininin temel metinlerinden elde edilen fikhî bilgi modern iktisat açısından bilgi kaynağı olmamaktadır. Oysaki fıkıh disiplininin normatif ve pozitif yönden ortaya koyduğu esaslar iktisadi açıdan oldukça değerli olabilecek mahiyete sahiptir. Örneğin; "işçinin ücretinin alın teri kurumadan verilmesi, kaynakların tahsisinde ve dağılımında adaletli olma ilkesi, hakkı olmadığı halde bir kişinin o malı mülk edinmemesi, spekülasyon ve karaborsacılığın reddedilmesi, belirsizliklere karşı (garar ve cehalet) bir direnç sergilenmesi gibi hususlar fikhin ortaya koyduğu normatif ilkelerdir ve modern iktisat açısından da -amaçları açısından- ortak paydaya sahiptir. Bu yönüyle fikhin pozitif ve normatif ilkeler belirleyerek insanların daha iyi ve daha güzele ulaştırma arzusu modern iktisat için de geçerli bir durumdur. İki disiplinin bu denli ortak amaçlara sahip olmasına rağmen halen uzlaşamaması ideolojik bir yaklaşımın sonucudur. Halbuki modern iktisadın dinî düşünceye katkısı ile dinî bilginin iktisadi düşünceye katkısı tamamlayıcı olması açısından oldukça kıymetlidir.

5. Din ve İktisat İlişkisi

Din ve iktisat ilişkisi, insanlık tarihi boyunca önemini koruyan ve modern dönemle birlikte de iktisat sosyolojisi içerisinde ele

alınan bir konudur. Din, tarih boyunca toplumları şekillendiren en önemli unsurdur. İktisat ise insanın varoluşundan beri gündelik hayatın merkezindedir. Din, toplumun değerleri, ahlâkî normları, kültürel yapıları ve inanç sistemlerini belirleyen en önemli faktördür.⁴⁰ İktisat ise insanların kendisine emanet olarak verilen dünya nimetlerini nasıl dengeli bir şekilde kullanacakları, elde edilen mal ve kazancın ne şekilde paylaşılması gerektiği, toplumda hangi hizmetleri önceleyerek kimler tarafından nasıl üretileceği ve kaynak dağılımını adil bir şekilde nasıl tesis edileceğini ilkeler bağlamında ele alıp insan merkezli inceleyen bir disiplindir.⁴¹ Bu bağlamda din ve iktisat ilişkisi birbirinden bağımsız düşünülemeyecek kadar önemli bir olgudur. Ancak modern dönemin beraberinde getirdiği bilim anlayışı, dini tüm alanlardan tasfiye etme eğiliminde olduğundan iktisat da bundan nasibini almıştır. Fakat son dönemde iktisadi davranışlar üzerinde dinin etkisini araştıran ve iktisat sosyolojisi içerisinde bu ilişkiyi açıklamaya çalışan bilimsel yayınların arttığı görülmüştür. Günümüzde ise iktisatçılar, din ve dindarlığın bireylerin günlük ekonomik kararlarında ne denli etkili olduğu, dinin veya dindarlığın; ülkelerin, grupların veya alt grupların ekonomik performansı üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu anlamaya yönelik ampirik çalışmalar yapmaktadırlar. Yapılan bu çalışmalar önemli ekonomik sonuçları olan dinin, bireylerin iktisadi davranışları üzerinde önemli etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.⁴²

Din, iktisadi sistemlerin temel belirleyenleri üzerinde doğrudan etkili olabilecek potansiyele sahiptir. Karar alma, koordinasyon, enformasyon, kontrol ve motivasyon mekanizmaları bir ekonomi sisteminin temel belirleyenleridir. Bu bağlamda karar alma mekanizmalarına dinî düşüncenin; birey, mülk sahipleri ve devlet arasında tesis ettiği ilişki ile katkılar sunabilir ve bu alanı doğrudan fıkıh ve ahlak anlayışıyla düzenleyebilir. Ayrıca dinî

⁴⁰ A. Mesud Küçükcalay, *İktisadi Düşünce Tarihi* (İstanbul: Beta, 2015), 65-66.

⁴¹ Ersoy Arif, "İslâm İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı", *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (01 Haziran 2015), 37-64.

⁴² Abdülvehhap Ömer Toprak, *Religion and Economy: Does Religion Matter?* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 10-61.

düşüncenin karar alma mekanizmaları modern iktisattan daha zengindir. Modern iktisadın karar alma mekanizması sadece mülkiyeti elinde bulunduranlarken dinî düşüncenin karar mekanizmaları istişare ile işletilen birey, mülk sahipleri ve devlet ilişkisiyle oluşturulmaktadır.

Koordinasyon açısından modern iktisadın önerdiği piyasa önermesine karşın dinî düşüncenin önerdiği; toplumsal yapılar, devlet ve piyasa önermesi daha sağlıklı görünmektedir. Sadece piyasa anlayışına odaklanan bir iktisadi sistemin ortaya çıkardığı başarısızlıklar iktisat tarihi içerisinde oldukça büyük bir yeküne sahiptir. Oysaki toplum, devlet ve piyasa ilişkisi daha katılımcı bir iktisadi sistemin oluşmasına olanak sağlayabilecektir.

Enformasyon (bilgi) açısından modern iktisat sisteminin tek belirleyicisi fiyattır. Klasik iktisadi düşünceden itibaren değerden arındırılmış fiyat politikası iktisadi sistemleri önce politikleştirmiş ardından da piyasa aksaklıklarına neden olan birçok durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Oysaki dinî düşüncede fiyat, değer ile birlikte ele alınır ve iktisadi sistemin enformasyon mekanizmalarına nitelikli bir katkı sunmayı amaçlar.

Kontrol mekanizmaları açısından modern iktisat bilimi "rekabet" olgusuyla hareket etmektedir. Rekabet edebilecek gücü elinde bulunduranların tahakkümüyle sonuçlanan piyasa ve bunun beraberinde getirdiği başarısızlıklar/krizler hem insanlık hem de gelecek nesiller üzerinde hak ihlallerinin yaşanmasıyla neticelenmiştir. Dinî düşüncenin önerdiği kontrol mekanizmaları ise; devlet, toplum, organize yapılar ve şer'i kurullardır. Bu mekanizmaların birlikte işletilmesiyle iktisadi sistem üzerinde tesis edilecek denetim ve kontrol beraberinde güveni getirecektir. Böylece insanların iktisadi açıdan zulmetmesi ve zulme uğramasını en aza indirgeyebilecektir.

Modern iktisadi sistemin temel belirleyenlerinin bir diğeri de motivasyon mekanizmalarıdır. Bu sistemin motivasyon mekanizması sadece kâr ve iktisadi başarıdır. Kâr ve başarı güdüsüyle hareket eden birey, firma ve devletlerin başta yaşadığımız dünya olmak üzere insanlık ve gelecek açısından ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar giderek artmakta ve dünya

hayatı adeta yaşanmaz bir yere dönüştürülmektedir. Çünkü kazanma ve kâr elde etme hırsıyla hareket eden insan diğerkâmlığını yitirecek, ürettikçe tüketecek, tükettikçe de hazlarının tatminine odaklanarak kendinden başkasını düşünmeyen bir forma dönüşecektir. İçinde yaşadığımız modern yaşamın en belirgin krizlerinden birisi de haz ve hızın esiri olmuş insanın “ben” merkezli bir anlayışla hareket ederek başkasını ve ötesini düşünmeden yaşamak istemesidir. Oysaki dinî düşünce iktisadi sistem içerisinde motivasyon mekanizmalarının merkezine ahireti (ötesini) koyarak toplumsal felah, kâr ve iktisadi başarıyı güdüleme gayretindedir. Ötesini hesap ederek her türlü nimetin hesabını vereceğine inanan bir insanın dengeli bir hayatı yaşaması daha muhtemeldir. Bu denge ile sınırlılıklarını belirleyecek ve iktisadi davranışlarında daha tutarlı olabilecektir. Tüm bu değerlendirmelerin akabinde dinî düşüncenin modern iktisadi sistemlerin temel belirleyenlerine doğrudan katkılar sunabileceği görülmektedir. Ve bu katkılar iktisadi düşüncenin amaçlarına ulaşması için önemli avantajlar sağlayabilecektir.

Bir diğer açıdan dinin ilkeler belirlemesi ile modern iktisat disiplininin kurallar koyması “işlevsellik” açısından ortak bir özelliğe sahiptir. Ayrıca dinî düşüncenin; olgular, nesnelere ve mefkureler üzerindeki “meşrulaştırma” yeteneği iktisadi düşünce açısından oldukça önemli fırsatlar sunacaktır. Bilim ise “norm belirleme” konusunda din ile aynı özelliğe sahiptir. Ancak bilimin “meşrulaştırma” düzeyi dinî düşünceye göre oldukça zayıftır. Bu nedenle modern iktisadın kendisini sadece bilimsel paradigma yerine dinî düşünceye de dayandırarak önermelerde bulunması bu disiplini çok daha avantajlı bir konuma taşıyacak ve iktisadın bir bilim olup olmadığı üzerinde yapılan tartışmalar da anlamsız kalacaktır.

6. İktisadın Kaynağı Olarak Din

Aydınlanma felsefesi, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan bir entelektüel harekettir ve insanların salt akıl yoluyla bilgi edinmelerini ve bilimsel yöntemlere dayanarak düşünmelerini hedeflemektedir. Bu anlayış, tüm bilim dallarında sadece bilimsel yöntemlerin kullanımını ve rasyonel düşünme biçimini ön plana

çıkarmıştır. Bu bağlamda, dinî düşüncenin bilimin kaynağı olması fikri aydınlanma felsefesi içinde önce tartışılmış ardından da reddetmeci bir yöne evrilmiştir. Dinî düşünce, bilim anlayışı içerisinde sadece kişisel deneyimler ve etik boyutuyla sınırlı tutulmuş ve etkisi giderek azaltılmıştır. İktisadi düşünce de bu durumdan nasibini almış ve dinî düşünceden soyutlanma eğilimine dâhil olmuştur.

Dinî düşüncenin modern iktisat bilimi içinde bilginin kaynağı olması ya da dinî motivasyonlardan hareketle bu disiplini şekillendirmesi modern dönemden itibaren akademik çevrelerde tartışılmış ve bu tartışmaların sonucunda temel bir uzlaşma alanı oluşmamıştır.⁴³ Zira bilim adına söylem üreten paradigma bu uzlaşmaya ya da dinî düşüncenin bilginin kaynağı olmasına müsaade etmemektedir. Oysaki iktisat, insan davranışları, kaynak dağılımı ve ekonomik süreçleri inceleyen toplum bilimidir ve toplumun sosyal yapısını belirleyen temel dinamiklerinden birisi -hatta en önemlisi- de dindir.⁴⁴ Bu bağlamda dinî düşüncenin iktisat bilimiyle ilişkisinin boyutlarını ihmal etmek ya da görmezden gelmek bilimsel bir tavırdan ziyade ideolojik bir tutumun sonucu olduğu söylenebilir. Ancak bu ideolojik tutuma rağmen dinî düşüncenin iktisat bilimine katkı sağlayıp sağlayamayacağı son dönem çalışmalarında yeniden ele alınarak tüm boyutlarıyla değerlendirildiği görülmüştür.⁴⁵

Batı düşüncesi içerisinde dinin iktisadi düşünceye katkıları belirli seviyelerde incelenmiş ancak iktisat disiplinine kaynaklık edip etmemesi hususundaki tartışmalara yeterince değinilmemiştir.⁴⁶ Dinî düşüncenin modern iktisat disiplinine

⁴³ Patrick J. Welch- J.J. Mueller, "The Relationships of Religion to Economics", *Review of Social Economy* 59/2 (2001), 185-202.

⁴⁴ Celil Abuzar, "Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 143-153.

⁴⁵ Mustafa Karahöyük, "Din ve Ekonomi İlişkisi", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.

⁴⁶ Dinî düşüncenin veya dine dayalı dünya görüşü üzerine inşa edilen yaklaşımların sonucu olarak bir disiplin veya öğretinin inşası tarih içerisinde var olagelmıştır. Örneğin Hristiyanlığın ekonomi anlayışı bu saikle inşa edilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhammet Yurtseven, *İslâmi Finans Sisteminin Küresel Mimarisi, Kurumları, Yapısal İşleyişleri ve Türkiye için Kurumsal Model Önerisi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal

katkılarını ele alan çalışmalara bakıldığında konunun yalnızca sosyolojik ve etik çerçevede ele alındığı, kısıtlı ve dar bir zemin içerisinde incelendiği gözlemlenmiştir. Örneğin; Alman sosyolog Max Weber (1920), "*Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhü*" adlı eserinde, Protestan ahlâkının kapitalizmin gelişimine etkisini araştırmış ve Protestan toplumların kapitalizm için daha müsait olduğunu ve bu yönüyle kapitalizmin Doğu'da değil Batı dünyasında neşet ettiğini ileri sürmüştür. Weber'e göre, Protestan ahlâkı ya da zihniyeti; tasarruf yapma, çalışma ve ekonomik başarıya ulaşma arzusunu teşvik ederek kapitalizmin doğuşunu desteklemiştir. Weber, bu çalışmasında dinin iktisadi düşünceye kaynaklık etmesinden ziyade dinî inancın ekonomik davranışları etkileyebileceğinden bahsetmiştir.⁴⁷

Nobel ödüllü Hintli ekonomist Amartya Sen ise "*On Ethics and Economics*" ve "*Development as Freedom*" adlı eserlerinde, iktisat biliminde ahlâkî ve etik değerlerin önemini vurgulayan önemli iktisatçılardandır. Sen'e göre dinî düşünce ve tecrübeler, insanların refahını artırmak ve sosyal adaleti sağlamak için ekonomi politikalarının oluşturulmasında yol gösterici olmaktadır. Bu bağlamda o, dinî düşüncenin iktisat politikalarında yol gösterici misyonuna işaret ederek modern iktisat bilimine kaynaklık etmesine işaret etmiştir.⁴⁸

Amerikalı ekonomist Robert Henry Nelson (2018), "*Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*" adlı eserinde ve diğer çalışmalarında iktisat biliminin ideolojik bir bilim olduğunu ve bu bağlamda dinî düşüncenin de örtük veya dolaylı bir şekilde iktisat düşüncesini şekillendirdiğini vurgulamıştır. Nelson'a göre, iktisat bilimi bazı temel inançlara dayanır ve bu inançlar ekonomik düşünceyi şekillendirir. Bu

Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 75; Charles Gide - Charles Rist, *A History of Economic Doctrines from the time of the physiocrats to the present day*, çev. R. (Robert) Richards - William Smart (Boston: Head and Company, 1948), 483-516.

⁴⁷ Max Weber, *Economy and Society* (California: University of California Press, 1978), II/34-41; İshak Torun, "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2008), 14-34.

⁴⁸ Adem Levent, "İktisat ve Etik: Amartya Sen Mirası", *Turkish Journal of Business Ethics* 6/2 (2013), 109-123.

nedenle, dinî düşüncelerin iktisat bilimine hem katkı hem de kaynaklık etmesi ontolojik bir gerçekliktir.⁴⁹

Sonuç

Din ve iktisat ilişkisini anlamak, şer'i bilginin iktisadi kararlar üzerindeki etkisini değerlendirmek ve fıkıh disiplininin bu olgular arasındaki konumunu belirlemek -farklı olguların birbirleri ile olan zor ve sorunlu ilişkisinden ötürü- hem epistemik hem de ontolojik açıdan oldukça güçtür. Modern dönemin olguları ile kadim dönemin ilkeleri arasında ortaya çıkan uyumsuzluk, modern iktisat ile fıkıh ilminin uyumlaştırılmasında kendisini daha da belirginleştirdiğinden bu çalışmanın bünyesinde birçok zorluğu barındırdığını sonuç itibariyle söylemek mümkündür. Bu bağlamda çalışmanın idealleri ile elde edilen veriler arasında bir boşluk olduğu görülmüştür. Ancak bu boşluğun oluşmasına neden olan etmenler, zikredilen bu hususlar çerçevesinde değerlendirildiğinde şu hususlara ulaşılmıştır:

16. yy.'dan sonra ortaya çıkan aydınlanmacı zihniyetin inşa ettiği zihinsel yapı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan birçok gelişme, önceki dönemin bilgi sistematığı ile ele alınamayacak kadar karmaşık ve bir o kadar da zordur. Fıkıh düşüncesinin ilâh merkezli bir yapıda olması, modern iktisadın da tamamen rasyonaliteye dayalı olması bu zorluğu daha da belirgin hale getirmiştir. Ayrıca modern anlayış, bilginin epistemik değeri konusunda kendi paradigmasının dışına çıkılmasına müsaade etmemektedir.

Modern ve klasik eserlere dayalı yorumlardan oluşan literatür taraması sonucunda ele alınan bu araştırma, din ve iktisat arasındaki ilişkiyi fıkıhın epistemik değeriyle ilişkilendirmeye çalışmış ve fıkıhın iktisat içindeki rolünü bilgi felsefesi bağlamında tartışarak açıklama gayretinde olmuştur. Bu bağlamda olgusal yönü ve betimsel tasviri oldukça girift olan bu çalışmanın elde edilen diğer sonuçları şu şekilde ifade edilebilir;

Şer'i bilgi hem iktisat disiplini hem de İslâm iktisadı araştırmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak iktisadi kararlar/davranışlar üzerindeki etkisi, inanç merkezli

⁴⁹ Robert H. Nelson, "Economic Religion Versus Christian Values", *Journal of Markets and Morality* 2 (1998), 142-157.

davranışlarda daha belirginken rasyonel davranışlarda daha kısıtlıdır. İslâm iktisadı, dinin öğretilerine dayanan bir iktisat teorisi olarak ortaya çıktığından şer'i bilgi, iktisadi prensipleri belirlemede kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışmanın elde ettiği sonuçlardan birisi de İslâm iktisadı araştırmalarında şer'i bilginin zorunlu bir gereksinim olduğudur. Şer'i bilginin, iktisat ve İslâm iktisadı araştırmalarında bilgi kaynağı olması ve bu bilginin bu araştırmaları belirleyici bir yöne sahip olması epistemik bir değer ifade etmektedir ancak bu epistemik değer subjektif bir niteliktedir. Çünkü mevcut bilimsel paradigma, inanç temelli motivasyonlarla elde edilen bilgiyi rasyonel esaslara uymadığı için kabul etmemektedir.

İslâm iktisadının temel prensipleriyle uyumlu bir iktisadi model oluşturulması için şer'i bilginin etkisinin artırılması İslam geleneğinin bilgi sistematiği açısından önemlidir. Bu da din ve iktisat ilişkisinde şer'i bilginin algılanma biçimi ve iktisadi kararlara olan etkisinin epistemik yönüyle ilişkilidir. Ayrıca bu çalışma, din ve iktisat ilişkisinin modern paradigma içerisinde ihmal edilen konumuna vurgu yapmıştır. İhmal edilen dini bilginin, fıkıhın epistemik değeri üzerinden yeniden değerlendirilerek iktisat araştırmalarında kaynaklık etmesinin imkânı sorgulanmıştır. Bu sorgulama neticesinde ise fıkıh disiplininin sahip olduğu güçlü metodoloji ve ortaya çıkan engin birikimi sayesinde bilgi değeri açısından avantajlı argümanlara sahip olduğu anlaşılmıştır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abuzar, Celil. "Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 143-153.
- Akbaý, Yunus Emre (ed.). *İslam Düşüncesinde Temel Kavramlar: Vahiy, İlham, Keşf, Sezgi, Fırsat ve Rüya*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.
- Akgün, Tuncay. "Modern Zihniyetin Epistemik Desakralizasyonu ve İnsanlığın Kurtuluşu İçin İslam'ın Vahiye Temelli Epistemisinin İhyası (Seyyid Hüseyin Nasr Örneği)". *İslam ve Yorum*. thk. Fikret Karaman. 3/247-266. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 1. Basım, 2017.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesinde Akıl- Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul:Kitabevi, 2008.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Şer'i İlim: Müslümanca Varoluşun Meşru Zemini". *İslam Düşünce Atlası (İDA)*. ed. H. İbrahim Üçer. 3/360-366. Konya: Konya BB Kültür Yayınları, 2017.
- Arif, Ersoy. "İslam İktisadi ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (2015), 37-64.
- Arslan, Hüsamettin. *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, II., 2018.
- Artuç, Gülizar- Kumaş, Mehmet Salih. "İslâm İktisat Düşüncesinin Oluşumunda Fıkıh İlminin Yeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 110-135.
- Aslan, Adnan. "Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslâm Düşüncesindeki Yansımaları". *İslâm ve Modernleşme*. 25-40. İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Bulut, Mehmet. "Ahlâk ve İktisat". *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 105-123.
- Cevzici, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Chalmers, Alan. *Bilim Dedikleri: Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Colin A., Ronan. *Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi)*. çev. Ekmeleddin İhsanoğlu- Feza Günergün. Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.
- Demir, Ömer. "Normatif-Pozitif Ayrımının Sosyal İşlevi ve Pozitif İktisat". *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi* X/1 (1992), 97-108.
- Demiroğlu, Kadir. "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri". *Edebali İslâmiyat Dergisi* I/1 (2017), 91-109.
- Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Özcan Doğan. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2014.
- El-Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Erkan, Hüsni. *Ekonomi Sosyolojisi*. İzmir: Fakülte Kitabevi, 4. Basım, 2000.
- Gide, Charles- Rist, Charles. *A History of Economic Doctrines from the time of the physiocrats to the present day*. çev. R. (Robert) Richards - William Smart. Boston: Head and Company, II., 1948.
- Gökhan, Yasin. "John Hick'e Göre İnanç ve Bilginin Epistemik Statüsü". *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Electronic Journal of Social Sciences* 7 (2020), 172-194.
- Görgün, Tahsin. "Sosyal Bilimler ve İslam Bilimleri İlişkisi". *İslâm Düşüncesinde Bilimlerin Birliği*. Erişim 12 Mayıs 2023. <https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/islmdusuncesindebilimlerinbirligi/d>

- etail/sosyalbilimlerveislambilimleriiliskisiprofdrtahsingorgun-1
- Gözaydın, İhtar- Gülsoy, Nazlı ÖKTEN. "Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/21 (2011), 1-15.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Bilgi'den Kudret'e, Kudret'ten Tahakküm'e". *Türkiye Günlüğü* 88 (2007), 112-128.
- Kaan, Enver Osman. *İktisadın Fıkıhtaki Yeri ve Yapısı*. M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Kalelioğlu, Uğur Berk. "Pozitivizmin Epistemolojik Temeli ve Avrupamerkezci Sosyolojik Bilginin Sınırları". *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2/2 (2019), 127-138.
- Karahöyük, Mustafa. "Din ve Ekonomi İlişkisi". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 193-220.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 9. Basım, 2012.
- Kubat, Mehmet. "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu The Position in the face of the Revelation of the Mind in Islamic Thought". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 71-118.
- Kurt, Ali Osman. "Normatif Dinî Bilimlerde Mukayese Sorunu ve Çözüm Önerileri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2018), 1-7.
- Kurtyılmaz, Deniz. "Pozitivizmin Doğrulama ve Yanlışlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.
- Küçükcalp, Kasım. "Modern Epistemolojik Kriz ve Postmodern Epistemoloji". *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 85-95.
- Küçükcalay, A. Mesud. *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta, 2015.
- Levent, Adem. "İktisat ve Etik: Amartya Sen Mirası". *Turkish Journal of Business Ethics* 6/2 (2013), 109-123.
- Nelson, Robert H. "Economic Religion Versus Christian Values". *Journal of Markets and Morality* 2 (1998), 142-157.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*. ed. Ertan Akkaş. çev. Özlem Akkaya. II Cilt. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022.
- Oeser, Erhard. "Bilimsel Evrenselcilik". çev. Nejat Bozkurt. *Felsefe Arkivi* 25 (2013), 63-86.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.
- Ozansoy, Cüneyt. "Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivizm İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 47/1 (1998), 37-48.
- Romeros, Monivas Jesus. "Science and Religion in The Sociology of Emile Durkheim". *European Journal of Science and Theology* 3/1 (2007), 17-30.
- Şentürk, Recep. *Modernleşme ve Toplumbilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Topaloğlu, Fatih. "John Hick'in Dinî Tecrübe Anlayışı". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 159-171.
- Toprak, Abdülvehhap Ömer. *Religion and Economy: Does Religion Matter?* Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2019.
- Torun, İshak. "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2008), 14-34.
- Türcan, Talip. "Fıkıh ve Hukuk -İslam Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme-". *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 24 (2012), 19-25.
- Weber, Max. *Economy and Society*. I-II Cilt. California: University of California Press, 1978.

- Welch, Patrick J.- Mueller, J.J. "The Relationships of Religion to Economics". *Review of Social Economy* 59/2 (2001), 185-202.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1. baskı., 2017.
- Yenen, İbrahim. "Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni". *Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2015), 426-441.
- Yurtseven, Muhammet. *İslami Finans Sisteminin Küresel Mimarisi, Kurumları, Yapısal İşleyişleri ve Türkiye için Kurumsal Model Önerisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2021.
- Yurtseven, Muhammet- Songur, Haluk. "İktisadi Düşünce Tarihinde Yöntem & İslam İktisat Tarihinde Dönemlendirme Sorunu". *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39 (2021), 291-323.

